

Kulturhistorisk inventering

GUSTAFS KYRKOGRÅRD

Gustafs socken, Sätters kommun
Dalarnas län

Kyrkoantikvarisk rapport 2019:15

Kulturhistorisk inventering

GUSTAFS KYRKOGRÅRD

Gustafs socken, Dalarnas län

Kyrkoantikvarisk rapport 2019:19

Dnr 142/18

Edit Boman och Simon Langwagen

Omslag: Höstlöven börjar falla på Gustafs kyrkogård.

Fotografier: Om inget annat anges: Edit Boman, Dalarnas museum.

Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618. Gravkartorna över Gustafs kyrkogård kommer från Säterbygdens församling.

© Dalarnas museum 2019

Tryck Dalarnas museum, Falun, 2020

INNEHÅLL

Inledning	7
Kyrkogården i dag	10
Kulturhistoriska sammanhang	18
Socken- och kyrkogårdskronologi	20
Gustafs socken	22
Kyrkogårdshistoria	26
Gravvårdskronologi	30
Personhistoriskt intressanta gravvårdar	40
Källor	42

Bilaga 1 – Områdesbeskrivningar

Bilaga 2 – Kulturhistoriskt värde

Bilaga 3.1 – Värdefulla gravvårdar i område A

Bilaga 3.2 – Värdefulla gravvårdar i område A

Bilaga 4.1 – Värdefulla gravvårdar i område B

Bilaga 4.2 – Värdefulla gravvårdar i område B

Bilaga 5.1 – Värdefulla gravvårdar i område C

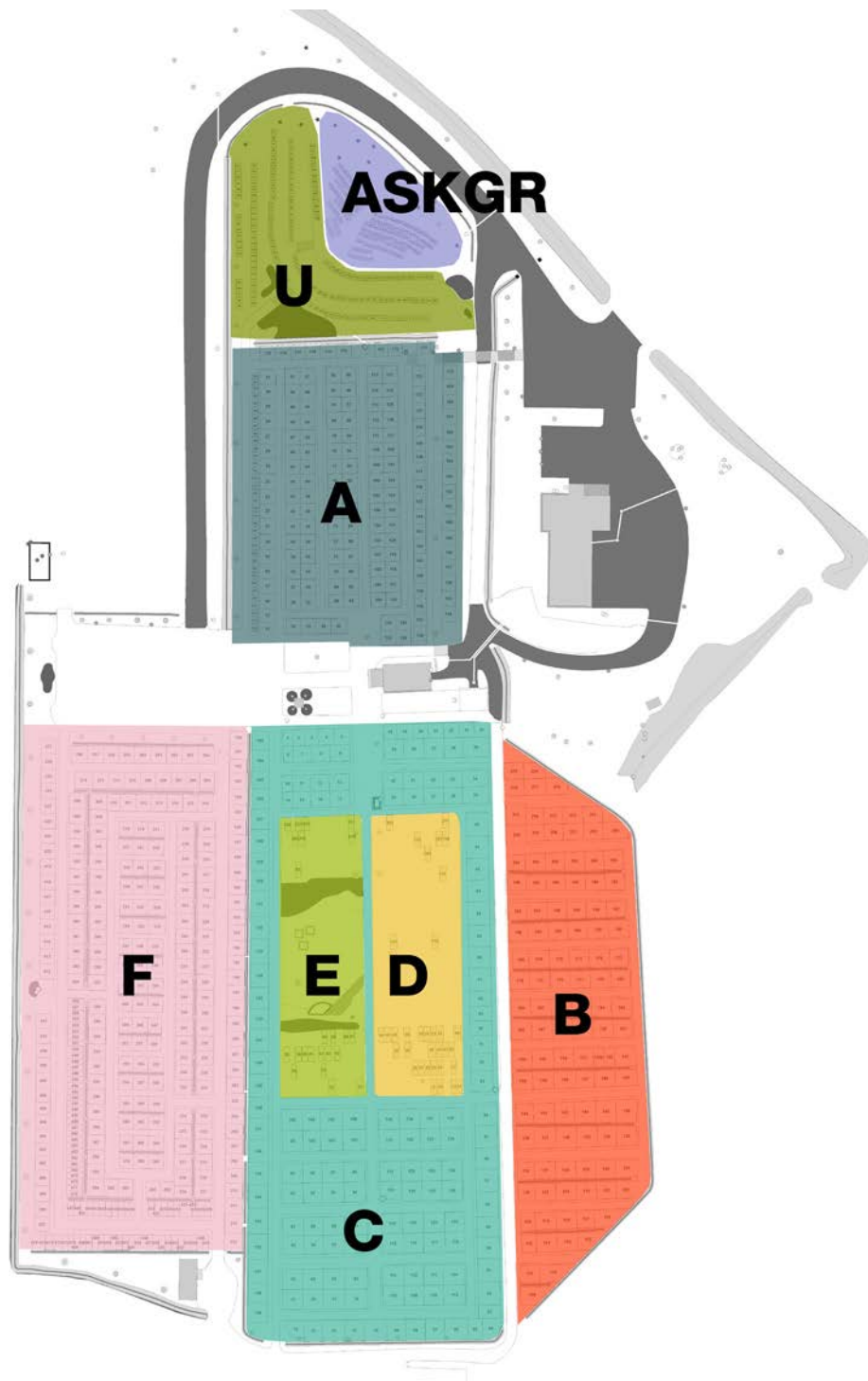
Bilaga 5.2 – Värdefulla gravvårdar i område C

Bilaga 6 – Värdefulla gravvårdar i område D och E

Bilaga 7.1 – Värdefulla gravvårdar i område F

Bilaga 7.2 – Värdefulla gravvårdar i område F

Bilaga 8 – Värdefulla gravvårdar i område U

Gustafs kyrkogård är indelad i åtta områden baserade på gravvårdskvarteren. Dessa är område A, B, C, D, E, F, U och ASKGR.

INLEDNING

Bakgrund

På uppdrag av Säterbygdens församling har Dalarnas museum genomfört en inventering av Gustafs kyrkogård. Inventeringen genomfördes sommaren och hösten 2019 och rapporten skrevs hösten 2019. Arbetet utfördes av byggnadsantikvarie Edit Boman.

Syfte och användningsområden

Syftet med inventeringen är att undersöka på vilket sätt Gustafs kyrkogård och dess beståndsdelar är kulturhistoriskt värdefulla. Inventeringen ska utöver detta peka ut särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar för hänsynsfull hantering i framtida förvaltning av kyrkogården och dess kulturhistoriska värden.

Inventeringen utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar återlämnas till Sveriges församlingar. För att en sådan utveckling skall kunna ske på ett hållbart sätt krävs rutiner för hur särskilt värdefulla gravvårdar ska hanteras i framtiden. Med inventeringsrapporten som underlag kan församlingen upprätta en plan för vilka gravvårdar som bör bevaras, kan återanvändas och vilka som kan tas bort efter att de återlämnats till församlingen. Rapporten kan utgöra ett underlag för ställningstaganden i en vård- och underhållsplan för kyrkogården. Bedömningar och riktlinjer ska ses som färskvaror som ska ses över och uppdateras kontinuerligt, minst vart tionde år.

Rapportens upplägg

Rapporten inleds med en översiktlig beskrivning av vad som finns på kyrkogården i dag. Därefter följer en historik som beskriver kyrkogårdens förflutna. Områdesbeskrivningar som beskriver och värderar kyrkogårdens olika områden finns bilaga 1.

Värdefulla strukturer

Gustafs kyrkogård innefattar flera särskilt värdefulla strukturer med gravvårdar som ibland inte besitter någon av de egenskaper som listas nedan. Gravvårdar inom dessa strukturer kan ändå komma att tillskrivas särskilt kulturhistoriskt värde som Del av värdefull struktur. De värdefulla strukturer som identifierats förklaras närmare under områdesbeskrivningarna för respektive område.

Värdefulla egenskaper

- Del av värdefull struktur
- Del av arkitektonisk helhet
- Gravvård i järn eller trä
- Sand- eller grusgrav
- Lokalt material eller hantverk
- Gårds- eller platsnamn
- Titel
- Ovanlig
- Hög ålder
- Rik inskription
- Lokal historia
- Personhistoria

Ovanstående egenskaper beskrivs närmare i sitt sammanhang i bilaga 2.

Process och metod

Inventeringen började med ett omfattande fotograferingsarbete med syfte att studera och dokumentera kyrkogården. Alla områden på kyrkogården samt gravvårdar uppförda innan 1980 inventerades och dokumenterades genom fotografering. Inventeringsarbetet skedde vid två tillfällen under hösten 2019. Parallellt med inventeringsarbetet genomfördes en historisk efterforskning. Den historiska efterforskningen innefattade studier av äldre fotografier, kartor och handlingar rörande kyrkogården i Gustafs kyrkoarkiv vid Landsarkivet i Uppsala tillsammans med litteratur om kyrkogården och socknen. Efterforskningen resulterade i kapitlet Kulturhistoriska sammanhang. Inventeringen innefattade även ett referensgruppsmöte genom vilket Dalarnas museum kunde inhämta information om kyrkogården i dag och historiskt.

Efter den inledande fasen med inventerings- och dokumentationsarbete, referensgruppsmötet och historiska efterforskningar bearbetades det insamlade materialet i en värderings- och urvalsprocess som beskrivs i nästa avsnitt samt i bilaga 2. Centrala gravvårdskommitténs Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar, Länsstyrelsen Dalarnas Riktlinjer för kyrkogårdsinventering samt Riksantikvarieämbetets Plattform Kulturhistorisk värdering och urval har varit vägledande för värderings- och urvalsprocessen. Med tydlig redovisning av ställningstaganden och metoder hoppas Dalarnas museum vinna förankring hos framtida användare av denna rapport. Alla moment i arbetsprocessen har genererat rapportmaterial, och själva rapportskrivningen bestod främst i att sammanställa de olika pusselbitarna. Arbetsprocessens sista moment var layout samt kart- och bildredigering.

Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvårdar som återspeglar berättelser om det förflutna, och som därigenom bjuder till insikter om vår samtid är kulturhistoriskt värdefulla. En gravvård kan exempelvis bidra med starka berättelser om samhället, livsöden och sorg. När människor får kunskap om dessa berättelser kan de användas för att bilda djupare insikter om livet och tillvaron i tiden. Gravvårdar kan även användas som ett pedagogiskt verktyg för förmedling av mer komplicerade berättelser riktade till specifika målgrupper, såsom berättelser om orten Gustafs framväxt och utveckling till besökare på en kyrkogårdsvandring. Alla gravvårdar har kulturhistoriskt värde eftersom alla gravvårdar kan förmedla berättelser. Olika gravvårdar får olika höga kulturhistoriska värden beroende på vilka berättelser som anses viktiga att lyfta fram. Gravvårdar som besitter en eller flera av de egenskaper som listas till vänster anses bära på berättelser som är särskilt viktiga att lyfta fram.

På kyrkogården finns ett flertal gravvårdar med yrkestitel. Dessa kan berätta om Gustafs historia och vilka människor som har bott i socknen och har därmed mycket högt kulturhistoriskt värde. På bilden syns gravvård G A 77 med titeln guldlistfabrikören. Listtillverkning har varit en viktig industri för Gustaf.

Gravvårdsnummer G C 142. Platsnamn är vanligt på Gustafs kyrkogård, där platser som Solvarbo, Mora, och Backa förekommer frekvent. Platsnamn ger en inblick i platser och gårdar i socknen och var människor kom ifrån och har därmed ett högt kulturhistoriskt värde.

KYRKOGRÅRDEN I DAG

Följande kapitel består av en karaktärisering av kyrkogården som den såg ut under inventeringen. Karaktäriseringen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningen och dess olika beståndsdelar. Varje enskilt område och kyrkogårdens olika gravvårdar behandlas mer ingående i senare kapitel.

Gustafs kyrkogård ligger söder om Enbacka mot Backa, bland odlings- och betesmark.

Översikt, topografi och läge

Gustafs kyrkogård ligger ca en kilometer sydost om centrala Gustafs och Gustafs kyrka längs Enbackavägen. Miljön runt kyrkogården består främst av åker- och betesmark. Kyrkogården ligger på en höjd och delvis i sluttande terräng. Gustafs kyrkogård är indelad i åtta gravvårdskvarter som alla utgör ett varsin område, områdena benämns A, B, C, D, E, F, U och askgravplatsen. Område E omfattar även minneslundan.

Beskrivning av kyrkogården

Kyrkogården är avlång och består av ett flertal utvidgningar och tidslager. Den äldsta delen av kyrkogården är områden C-E som anlades 1887. Första utvidgningen av kyrkogården skedde 1903 där man anlade område B intill område C. Redan 1921 köptes även mark för vad som skulle bli område A och U. Senaste utvidgningen gjordes i samband med etableringen av område F.

Kyrkogården följer delvis ett strikt rutnätssystem, med vissa undantag för askgravplatsen och minneslundan, vilka är mera anpassade efter terrängen.

Kapellet mellan område A och C ritades av arkitekterna Magnus Dahlander och Elis Werner.

Kapellet och klockstapeln

I mitten av kyrkogården står ett begravningskapell uppfört under andra halvan av 1920-talet¹. Det ritades av arkitekterna Magnus Dahlander och Elis Werner samtidigt som de även planerade område A. Kapellet är uppfört i tegel med vit slamfärg på en grund av natursten. Sydvästra och nordöstra fasaderna har tre små fyrkantiga fönster på respektive sida. Fönsterna har vit spröjs och fönsterram med triangelformat glas.

I väster är en portal med fyra doriska pelare i trä, samt golv av älvdalskvartsit. Byggnaden har ett gavelfält med utsmyckning av en soluppgång i vitmålat trä. Kapellet har valmtak i tvåkupigt tegel, med en utskjutning för gavelfältet. På gavelfältetsnock är en utsmyckning placerad, föreställande en sol i gul metall. Kapellet är uppförd i en sluttning och har därmed en sutterängentré till dess källarplan i öster.

Vid parkeringen längs kyrkogårdens mitt står en klockstapel från 1980-talet. Klockstapeln är uppförd i trä med ett litet tälttak i plåt.

¹

Bebyggelseregistret, Rikantikvarieämbetet. bebyggelseregistret.raa.se. Hämtad: 2019-10-11.

Förrådsbyggnader

På kyrkogårdens sydvästra sida mellan område C och F står en redskapsbod som möjligen uppfördes under 1930-talet med tillbyggnad från 1979. Boden har en locklistpanel i falurött, samt två dörrar, båda på byggnadens sydöstra fasad. Dörrar och knutar är i grå-blå panel och dess tak är ett enkelt sadeltak med tvåkupigt tegel. På byggnadens nordvästra gavel är två enkla fågelholkar uppsatta. Längs baksidan av redskapsboden står bortplockade gravvårdar.

Personalbyggnad

Intill den yttre parkeringen vid bilvägen ligger en personalbyggnad som tillkommit under senare år. Det är ett envåningshus med rödmålad locklistpanel som står på en betonggrund. Byggnaden har två delar, en för kontor och personalutrymme, samt ett garage på baksidan. Fönsterkarmarna och dörrarna är vita, likaså är hängrännorna vita. Byggnaden kröns av ett sadeltak klätt med tvåkupigt lertegel.

Belysning

Kyrkogården saknar i stort parklyktor eller annan belysning. Den enda belysningen finns på parkeringsplatsen öster om kyrkogården. Dessa består av svartmålade parklyktor med cylinderformat glashus och svartmålat skärmtak.

Bänkar

Kyrkogården är försedd med ett antal parksoffor som vanligen är placerade i anslutning till större gångstråk. En majoritet av parksofforna är av enklare utformning, med sits och rygg i grönmålat trä och ben i metall.

Bakom kapellet vid område C finns två parksoffor som står vid ett bord. Samtliga möbler i gruppen är i vitmålat trä och metall.

Gångvägar

Samtliga gångstråk i alla områden är belagda med krattat grus. En större del av gångarna följer ett konsekvent rutnät. Gångvägarna mellan olika gravvårdskvarter är i regel bredare än gångarna som löper inom gravvårdskvarteren.

Omgärdningar

Kyrkogården omgärdas i regel av häckar som löper runt utkanterna av de yttre gravvårdskvarteren A, B, F, U och askgravplatsen. Häckarna är vanligtvis av tuja eller gran.

Mellan område C och F på kyrkogårdens västligaste del står en förrådsbyggnad och tidigare personalutrymme.

På kyrkogården finns enbart belysning på den yttre parkeringen.

Parksoffor är i många fall enkla i trä och metall och finns placerade runt om på kyrkogården.

Kyrkogårdens entré har en väg genom ett grindparti från den yttre parkeringen längs Enbackavägen upp till den inre parkeringsplatsen.

Ingångar/grindar

Från Enbackavägen finns en ingång till kyrkogårdsområdet med tillhörande parkeringsplats. Direkt i anslutning till denna ingång finns i nordväst en ingång och väg som leder runt kyrkogården ner till parkeringsplatsen väster om kapellet och klockstapeln. Den ingången har en grind i metall med vitrappade grindstolpar krönte med svarta plåttak.

Från ingången vid Enbackavägen finns ytterligare tre ingångar till kyrkogården. Direkt väster från den första parkeringen finns fem trappor i anslutning till varandra som leder upp till område A. Längre söderut finns ytterligare två ingångar bakom och norr om kapellet, mot område A respektive område C och B.

Tappställen och skötselstationer

Kyrkogården är försedd med ett antal tappställen och skötselstationer. Dessa är vanligtvis placerade i koppling till de olika gravkvarteren och ofta i anslutning till större gångstråk. Majoriteten är utrustade med vattenkar med kranar, tre sopsorteringkärl för olika ändamål, ställ för blomvaser och ibland ett enkellare redskapsställ.

I anslutning till majoriteten av områdena finns tappställen och skötselstationer tillgänglig för besökare.

Växtlighet

På kyrkogården finns ett flertal olika sorters träd och buskage. De dominerande trädarterna är rönn och björk. Längs Enbackavägen finns en enkelsidig allé av björkar som går runt till kyrkogårdens mellersta parkering.

Område A omfattas av björkar medan område C och F omfattas av längor av rönnträd. Spritt kring kyrkogården finns även mindre grupper av träd i form av andra löv- eller barrträd.

Runt om i områdena finns rader av häckar, vanligtvis i tuja eller gran, område B har rygghäckar i form av Aronia.

Anslutande infrastruktur

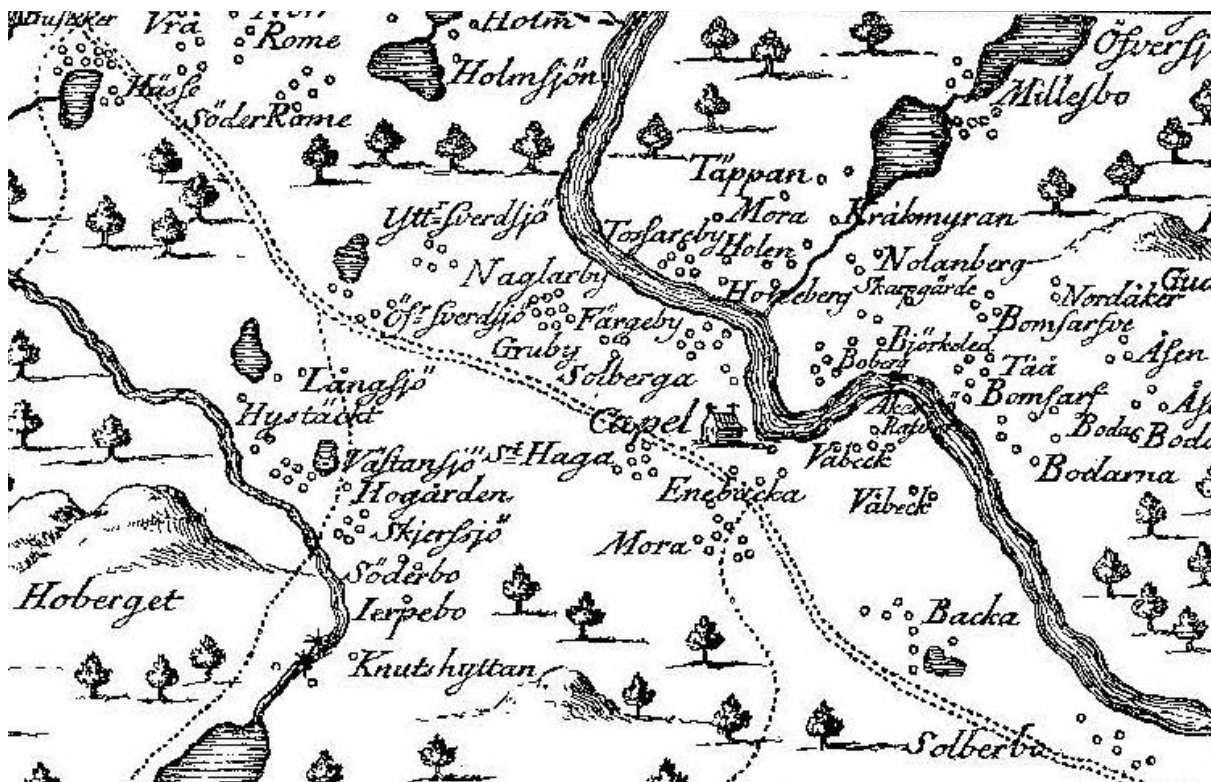
Gustafs kyrkogård ligger längs Enbackavägen, den gamla riksvägen. Enbackavägen sträcker sig från Naglarby och Gustafs i nordväst och går ner mot Solvarbo i sydost. Längre söder ut sträcker sig även riksväg 70 mellan Borlänge och Säter.

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser kring olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms ha haft en inverkan på kyrkogårdens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar bland annat socknens lokalhistoriska kontext samt kyrkogårdens historia i förhållande till allmän kyrkogårdshistoria.

Tuna socken 1648 där Enabacka kapell är inritad.

SOCKEN- OCH KYRKOGÅRDSKRONOLOGI

Tid	Händelse
1633	Den ursprungliga kapellbyggnaden restes troligen (Ahlberg, s.113).
1765-68	Gustafs kyrka uppförs och står som annexkyrka under Stora Tuna. Byggmästaren var Pehr Schultzberg från Västerås som då nyligen hade uppfört Åhls kyrka som är snarlik Gustafs kyrka exteriört (Ahlberg 114).
1775	8:e Maj upphöjs Gustafs kyrka till en egen församlingskyrka (Ahlberg, s. 113).
1888	Gustafs kyrkogård tillkommer i form av område C, D och E en kilometer sydost om kyrkan. (ULA)
1903	Kyrkogården utvidgas för första gången i form av av område B (ULA).
1921	En tredje utvidgning av kyrkogården påbörjas, ritad av arkitekterna Magnus Dahlander och Elis Werner (ULA).
1923-1930	Gravkapellet på kyrkogården byggs, ritad av Magnus Dahlander och Elis Werner (ULA).

Föregående sida: Timmerskiftet i Dalälven under början av 1900-talet vid Gustafs.
Josef Eriksson, Digitalt museum.

Flygfoto över kyrkogården från 1960. Historiska ortfoton, Lantmäteriet. Kartan är beskuren.

1940	Förslag om anläggning av park i mitten av område E tillkommer, där minneslunden idag ligger (ULA).
1947	Gravkapellet renoveras och får en ny grund i betong (ULA).
1978	Den inre parkeringen med tillhörande väg från den yttre parkeringen (ULA).
1979	Redskapsboden får en tillbyggnad (ULA).

Gustafs ligger intill Dalälven där det under en lång tid var viktigt med flottningen. Riksantikvarieämbetet, Oscar Bladh.

GUSTAFS SOCKEN

Gelbgjuterier

I Gustafs utvecklades under 1700- och 1800-talet gelbgjuteriet eller gördelmarkeriet till den viktigaste binäringen. Nästan varje gård i Nybo i Gustafs hade en tillverkning av knappar som torde vara den första viktiga produkten i verksamheten².

Förutom knappar tillverkades även gädddrag, punglås och olika typer av beslag. Efterarbeten så som gravering syselsatte även en portion av bygdens kvinnor. De kända Gustafspinglorna, små gjutna klockor, är kanske ortens mest välkända produkt i gulmetall. Under 1900-talets senare hälft upphörde de småskaliga gelbgjuterierna i orten, men en småskalig produktion av gustafspinglor lever ännu kvar.

Gustafskorv

I skiftet mellan 1800- och 1900-talet började Mats Edvard Mattsson tillverka korv av hästkött hemma i Backa. 1922 byggdes en charkuterifabrik som snabbt behövde utvidgas. Mats Edvard lämnade sedan över tillverkningen till sina söner som senare lämnat den vidare till den tredje generationen³. Än idag är Gustafskorv en populär produkt som säljs i större delar av landet. I modern tid är det just Gustafskorven som satt Gustafs på kartan.

² Bondjers, Rune, 'Gelbgjuteriet i Gustafs', Dalarna., 2000(70), s. 58-59, 2000

³ Broman, Jan, 'Konsistensen avslöjar äktheten', Dalarna., 2000(70), s. 110-111, 2000

Gustafs kyrka invigdes 1768. Om markområdet närmast omkring kyrkan någonsin användes som begravningsplats är okänt. Riksantikvarieämbetet, Oscar Bladh.

Guldlistfabrik

Guldlisttillverkningen i Gustafs har en lång historia med ett antal olika industrier som flätats samman. J. A. Edholm tog över ett glasmästeri efter att ägaren ti Falun dött, och bestämde sig för att utveckla industrin och bygga ut. Han beslutade att flytta företaget, med det nya namnet Edholms Guldlistfabrik, till en lokal i Gustafs.

Järnvägen drogs igenom Gustafs 1881 och Mora by blev en ort som ett flertal industriföretag lokaliserade sig till. Här kom även träförädlingsföretaget Axel Wikströms hyvleri som började tillverka byggnads- och ramlister⁴.

Edholms fabrik var modern för sin tid. Under 1913 hade man ett 30-tal anställda och 1946 införskaffade de ett eget hyvleri. Edholm själv avled 1952 och fabriken köptes upp av F:a G. Lundgrens Eft. AB.

1951 anställdes Barbro Johansson som bokförare och hon tog över företaget under ett krisläge 1977.

⁴ Ramlist.se. http://www.ramlistindustri.se/Historia/Gustafs_Industrier/Guldlist.html. Hämtad: 2019-10-11-

En sen höstdag på gamla kyrkogården i Gustafs där de fallna löven gömmer de förfallna gravvårdarna.

Gamla kyrkogården

Gamla Enbacka kapell hade ingen kyrkogård, utan troligen begravdes man vid församlingskyrkan i Stora Tuna. Magnus Abraham Sahlstedt skriver i sin bok *Stora Tuna i Dahlom och Bergom Minnes-döme från 1725-1752* såhär angående kyrkogård vid Enbacka kapell:

"Ingen Kyrko-gård är thetta Capellslage tilslagen. Doch är Capell huset med en trä-balck å then ena sidan omgifwet, men å andra sidan emd en tomtinstengssell omgerdadt".

När Gustafs blev en egen församling 1775 är det möjligt att man begravde församlingsbor vid kyrkan. Vad som idag är gamla kyrkogården i Gustafs ligger ca 400 meter väster om kyrkan längs Enbackavägen. Från beskrivningen av riksantikvarieämbetet från 1991 står det att ödekyrkogården (gamla kyrkogården) har ett 15-tal gravvårdar i form av gravstenar och järnkors⁵. Gravvårdarna har dödsår från 1860 och 1896. Dessutom beskrivs att en grav har delar kvar från ett gjutjärnsstaket. Idag står enbart två järnkors fortfarande upp medan resterande lagts ned eller spruckit sönder. Även många av de högresta

5

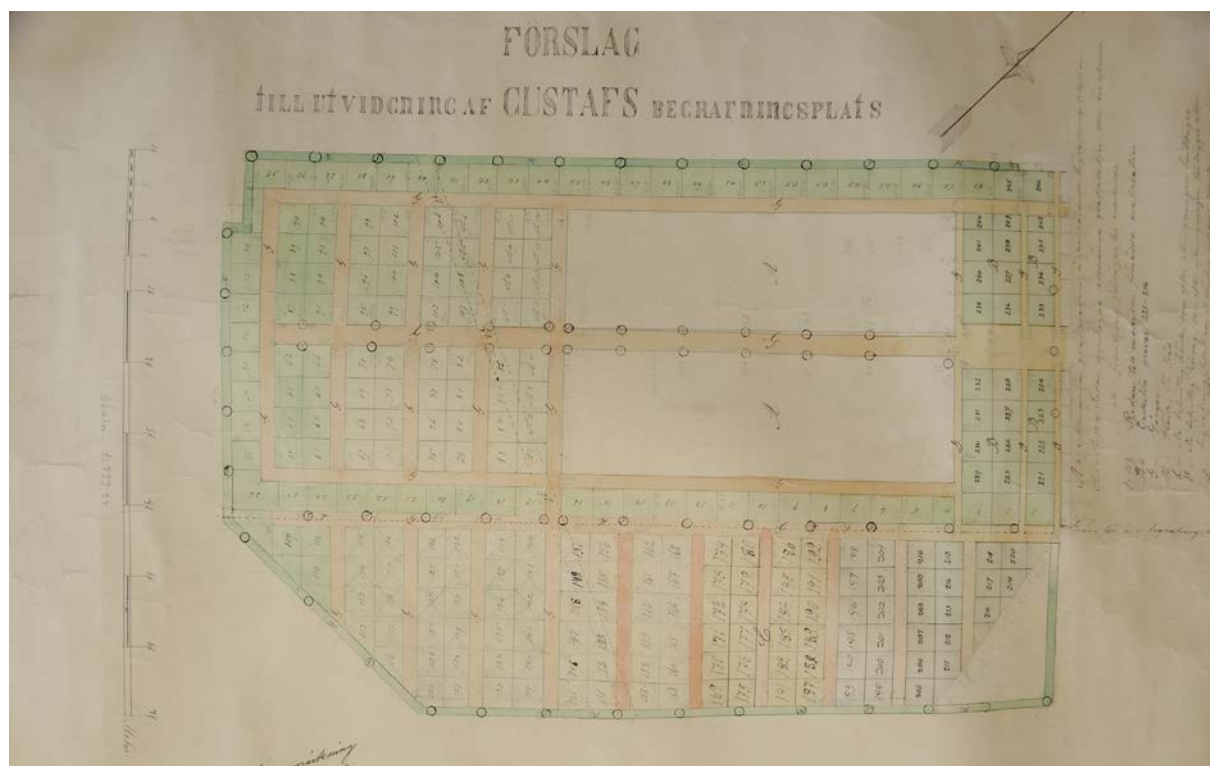
Fornsök. L2001:2847 Begravningsplats. Hämtad 2019-10-22.

Gamla kyrkogårdens har främst gravvårdar från 1800-talets andra hälft.

kataloggravvårdarna har lagts ner. Gravvårdarna är nästan uteslutande högre samhällsskicktsgravar med titlar såsom "kyrkoherd" och "prost".

När ödekyrkogården först togs i bruk och varför den ligger så långt från kyrkan är inte känt i dagsläget, men den slutade troligen användas regelbundet när den nya kyrkogården anlades 1887. Dock finns en gravvård på gamla kyrkogården som har ett så sent datum som 1931.

Första utvidgningen av Gustafs kyrkogård med vad som idag är område B. Tidigare hade området troligen inga häckrader.

KYRKOGRÅRDSHISTORIA

Äldre gravskick

Under medeltiden var det mycket ovanligt att någon tilläts begravas inuti en kyrkobyggnad. Med undantag för personer som gjort något mycket speciellt för kyrkan, så som stora donationer, helgon och kungligheter begravdes personer från alla samhällsklasser på kyrkogården.

Upplysningstidens renlighetsideal

Under 1500- och 1600-talen blev det mer accepterat med begravningsverksamhet inuti kyrkobyggnaderna, främst i de större städerna. Med tiden blev det möjligt för alla med tillräckligt mycket pengar och inflytande att köpa sig en gravplats inomhus.⁶ Med 1700-talet och upplysningstiden kom nya renlighetsideal. Begravningar inne i staden, och särskilt inuti kyrkobyggnader, lyftes fram som ett stort sanitärt problem. Idéerna kom ursprungligen från läkare och hygieniker i andra europeiska länder samt i tradition från Martin Luther, som redan på 1500-talet förespråkade begravningsplatser utanför staden. Särskilt tongivande i den svenska debatten var prästerskapet, som sedan länge förfasats av smittoriskerna med begravningar inuti kyrkan. Begravningsmonumenten riskerade även att försvåra att kyrkorummet användes som en funktionell gudstjänstlokal. I Sverige fick de nya idéerna om renlighet gehör

6

Andreasson, 2012, s. 18.

från staten. 1783 upprättades ett allmänt förbud mot försäljning av gravplatser inuti kyrkobyggnader.⁷

Kyrkogården som park

Det var först under 1800-talet som kyrkogårdar på allvar började behandlas som arkitektoniska anläggningar. I början av 1800-talet organiserades nya kvarter på kyrkogårdar i större städer ofta med en stram och symmetrisk plan och förutbestämda gångsystem. Inspirationen kom från andra europeiska länder och Tyskland var ett föregångsland.⁸

Kyrkogårdarna planterades från och med 1800-talets början med stora mängder träd och buskar.⁹ Särskilt vanligt var olika former av trädkransar. Till en början fyllde träden och buskarna främst en hygienisk funktion. De ansågs kunna rena luften från sjukdomar och gifter. Med tiden fick träden även en estetisk betydelse. Det förekom även idéer om att nya begravningsplatser och kvarter på kyrkogårdar inte skulle leda till tankar på död eller begravning, utan istället upplevas som grönskande, rekreativa platser. Begravningsplatsen kunde vara en park bebodd av de döda, till tröst för de levande.¹⁰

Köpegravar och allmänna varv

Under 1800-talets sista decennier reformerades det svenska begravningsystemet till att innefatta två olika gravtyper: köpegravar och allmänna gravar. De allmänna gravarna uppläts utan avgift under 40 år. De belades ofta kronologiskt, i samma ordning som människorna gick bort. När gravrätten gick ut efter 40 år började beläggningen om från början. Köpegravar, som även kallats enskilda gravar, uppläts till en privatperson för all framtid mot avgift.

Den kronologiska beläggningsordningen som ofta kännetecknar ”den allmänna linjen” eller ”allmänna varv” rotades ursprungligen i ett behov av bättre organisation av kyrkogården. Behovet av striktare ordning sprang ur 1800-talets stora befolkningstillväxt och de hygieniska problem som uppstod på kyrkogårdar i takt med att fler människor begravdes. Kronologisk beläggning brukades även innan 1800-talet och kunde i vissa fall medföra en demokratisering av gravsättningen, då systemet påtvingades alla invånare i vissa socknar. Då kunde torpare vila bredvid brukspatroner. När det senare blev möjligt att köpa sig ur den allmänna linjen uppstod flera bieffekter med systemet. De som hade tillräckligt mycket pengar kunde köpa sig mer attraktiva placeringar på kyrkogården genom att införskaffa en enskild grav för all framtid. De allmänna varven reserverades för de mindre bemedlade. Således kom industrialismens ekonomiskt rotade klassamhälle att följa med människorna ända in i graven. En annan konsekvens av systemet var att det i vissa fall efterföljdes så strikt att inte ens äkta makar fick vila bredvid varandra. Systemet gav

7 Theorell m.fl., 2001, s. 14f.

8 Bengtsson & Bucht, 1992, s. 24–27.

9 Ibid., s. 28.

10 Theorell m.fl., 2001, s. 497.

Det finns två områden med allmänna varv på kyrkogården, i område D och E. Dessa är främst från mitten av 1900-talet.

i många fall upphov till ännu i dag synliga uppdelningar mellan de som hade råd att köpa en gravplats, och de som fick vila i de allmänna varven.¹¹

Gjutjärn på kyrkogårdar

Gjutjärnets användbarhet upptäcktes under medeltiden, och mot 1500-talet blev materialet allt vanligare, exempelvis för gjutning av kanoner och kanonkulor samt annat vapensmide. I början göts järnföremålen direkt vid en masugn. Det smälta järnet fördes ner i sandbäddar som förberetts av gjutare. Gjutaryrket var inte bundet till det svenska skräväsendet och gjutarna kunde därför utöva sitt yrke fritt på landsbygden. Under 1600-talet ökade befolkningen i Bergslagen och många nya kyrkor byggdes. Under samma århundrade började även gjutjärnshällar förekomma som gravmonument på kyrkogårdar i vissa delar av Bergslagen.¹² Tack vare den teknologiska utvecklingen kunde gjutningen från och med 1760-talet frångå från masugnen. I samband med detta anlades särskilda gjuterier i anslutning till bruken. Den fortsatta teknikutvecklingen, med nya ugnar för att smälta järnet, bättre infrastruktur i form av järnväg och en ökad efterfrågan inom byggsektorn ledde till att gjutjärnet blev allt mer populärt. Gjutjärnets definitiva storhetstid var 1800-talets senare hälft, med det symboliska genombrottet vid invigningen av gjutjärnsbyggnaden Crystal Palace på världsutställningen i London 1851.¹³

¹¹ Andreasson, 2012, s. 50, Theorell m.fl., 2001, s. 17f.

¹² Borg & Torgén, 2016, s. 7.

¹³ Ibid., s. 8.

Gjutjärnskors förekommer sparsamt på Gustafs kyrkogård, främst då stora delar av kyrkogården tillkommit efter det att de fallit ur mode.

GRAVVÅRDSKRONOLOGI

Från 1800-talets mitt och framåt ökade antalet beständiga gravvårdar på kyrkogårdarna. Detta berodde på en stor befolkningsökning, och att allt fler från arbetarklassen och medelklassen fick råd att köpa gravvårdar i dyrare material. I Sydsverige blev det vanligare med gravstenar. Dessa smyckades ofta med naturromantiska eller medeltidsinspirerade, nygotiska motiv.¹⁴ I Dalarna dominerade troligtvis gravvårdar i trä och gjutjärn.

1890–1900 – Obelisker och kors i granit och diabas

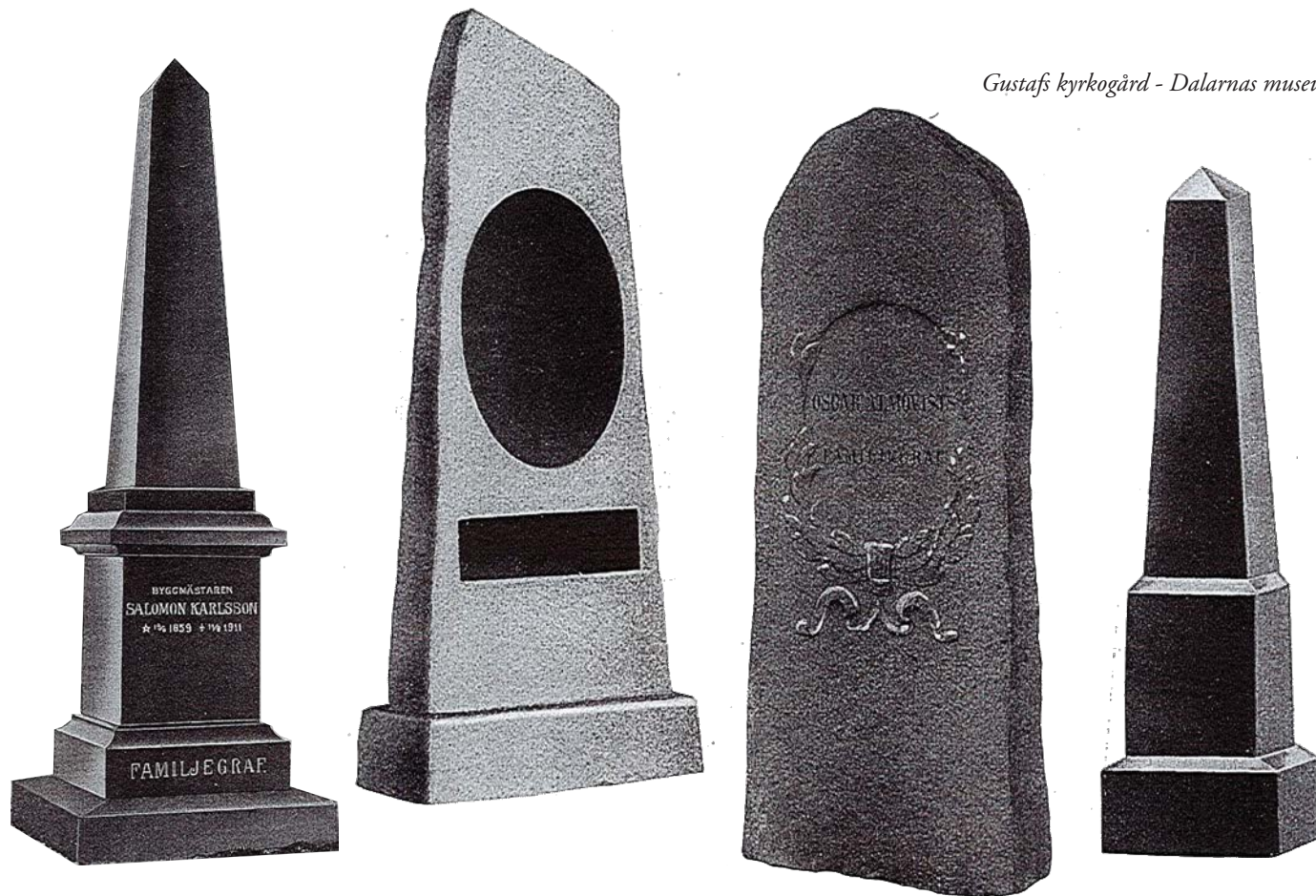
Kring 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter. Det blev särskilt vanligt med olika varianter av diabasobelisker och stora kors. Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de regionala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet.¹⁵

1900–1920 – Bautastenar och stora gravanordningar

Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar

¹⁴ Andreasson, 2012, s. 36.

¹⁵ Ibid., s. 37 & 74.

med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska gravvårdarna föddes ur en kritik mot 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.¹⁶

1920–1980 – Enhetlighet i form av bredlåga gravstenar

Kritiken vändes senare under 1900-talet mot nationalromantiken och dess bautastilar, som ansågs plöttriga och överdådiga. Dalarnas länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson menade i en debattartikel från 1935 att de stora och påkostade gravmonumenten förvandlat kyrkogården till en taxeringskalender snarare än det sista vilorummet.¹⁷

Från och med 1920-talet ökade andelen kvadratiska bredlåga gravstenar på kyrkogårdarna, till stor del tack vare en intensiv kampanj driven av landets arkitekter, trädgårdsmästare och formgivare i hopp om göra kyrkogården till en mer sammanhållen och enhetlig miljö. De enhetliga gravvårdarna från den moderna epoken 1930–1980 har senare kritiserats för att vara enformiga och för att återspegla en påtvingande kollektivism, där samhället försvårade individuella uttryck och stöpte människor i samma form.

Tidstypiska gravvårdar från 1900-talets början. Alla gravvårdar som syns ovan är hämtade från en priskurant som distribuerades av F.L. Hellströms stenhuggeri i Örebro 1915. Källa: Dalarnas museum

¹⁶ Andreasson, 2012, s. 74.

¹⁷ Dalarnas museums klipparkiv, *Borlänge tidning* 1935-10-19, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, "Kyrkogårdskultur, kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska", s. 1.

Gravvårdar i de allmänna varven

Den generella gravstenskronologin gäller främst gravvårdar och monument som placerats på enskilda gravar. De enskilda gravarna köptes för all framtid, oftast av personer som även kunde kosta på en tidstypisk gravvård i sten. Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk sten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap. Gravvårdar i allmänna varv var ofta mer eller mindre obeständiga och småskaliga gravvårdar i trä, järn eller i vissa fall betong. Det är i dag relativt ovanligt med allmänna varvstrukturer där flera av de ursprungliga gravvårdarna inte avlägsnats eller försvunnit till offer för tidens tand. I den mån gravvårdar i allmänna varv finns bevarade kan dessa berätta viktiga berättelser om vanliga människor som annars inte lämnat stora fysiska avtryck på världen eller givits utrymme i historieskrivningen.

Grusgravar

Grus- eller sandgravar var mycket vanliga under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet, men avlägsnades systematiskt från kyrkogårdarna från och med 1920-talet med motivet att grusgravarna upplevdes som störande och förfulande element som förhindrade grönska och harmoni. I senare tider har skötselkrav använts som argument för att ta bort grusgravar. På Gutstafs kyrkogård finns grusgravar på ett flertal områden. På område B längs sluttningen var förut majoriteten av gravvårdarna grusgravar som har under senare tid tagits bort och ersatts med gräs.

Modernismens kyrkogårdsideal

Från och med 1910-talet förde arkitekter och formgivare en intensiv debatt kring kyrkogårdarnas utformning. Det sena 1800-talets heterogena kyrkogårdsmiljöer kritiserades för att vara röriga och dominerade av serietillverkade och skrymmande gravanordningar i sten. Arkitekten och formgivaren Torsten Stubelius omnämnde exempelvis den Norra kyrkogården i Stockholm som:

En stämningslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsindelade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad af lösa torvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumentet bredvid. Råast verkar själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den vita marmorn.¹⁸

Kyrkogårdarna började sakta men säkert att betraktas som planeringsbara

18

Nolin, 2007, s. 80–81.

I de allmänna varven är gravvårdarna i regel små och dedikerade till en enskild person.

I område C finns en mängd kvarvarade grusgravar.

Område B har en hel del kataloggravvårdar i enhetliga linjer med rygghäckar vilket ger en viktig karaktär för området.

helhetsmiljöer där alla beståndsdelar kunde samverka till en önskvärd harmonisk helhetsmiljö. Debatten utmynnade i ett nytt tänk kring kyrkogården som arkitektonisk miljö. Genom konstnärligt enhetlig ledning och stilriktning skulle nya och vackrare former skapas i maskinernas tidsålder. Ledord var harmoni, skönhet och lugn. Kyrkogården skulle bli en plats som gav ett jäktat och upprivet sinne lugn och försonlig stämning. Den skulle ge en känsla av frid och vilande allvar, och skänka ro. Inspirationen hämtades ofta från förindustriella begravningsplatser och äldre landsortskyrkogårdar. Det ansågs viktigt att den moderna kyrkogården skulle präglas av horisontell sammanhållning. Gravvårdar i nyttillkomna områden skulle därför helst placeras i enhetliga rader mot en fond i form av en mur eller en rygghäck. Rygghäckarna höll samman den horisontella linjen och skapade enhetlighet, samtidigt som de kunde användas för att dela in kyrkogården i harmoniska och lugna rum. I de fall då tillämpning av rygghäckar inte var möjligt rekommenderades ligande hållar.¹⁹ De modernistiska kyrkogårdsidealen fick starkt genomslag på många kyrkogårdar runt om i Sverige och när flera av områdena på Gustafs kyrkogård anlades under 1900-talet beaktades dessa sannolikt vid utformningen av såväl enskilda gravvårdar som planteringar.

Kyrkogårdsnämnderna och styrningen

För att genomföra den modernistiska kyrkogården krävdes att arkitekter såväl som formgivare fick ett kraftigt ökat inflytande över kyrkogårdarnas utformning från och med 1920-talet. Arkitekternas ansvar och makt över kyrko-

¹⁹

Andreasson, 2012, s. 82–83.

Område A karaktäriseras av låga och breda gravvårdar med enstaka uppstickande högre gravvårdar.

gårdarnas utformning förlänades ofta av kyrkans organisation. Allmänheten och stenhuggerierna fick ställa sig under en enhetlig konstnärlig ledning och foga sig i råd och föreskrifter, vilket på flera håll mottogs som förmynderi. Stockholm var en föregångare i sammanhanget och stadens kyrkogårdsnämnd började motarbeta det tidiga 1900-talets ”smaklöshet” förhållandevis tidigt. Till en början inventerade och reglerade kyrkogårdsnämnden användningen av stenhuggeriernas färdigtillverkade vårdar. Därefter framtogs godkända gravvårdstyper i material som granit, sandsten, kalksten, trä och smide, som komponerats av arkitekter och konstnärer. Kyrkogårdsnämnden tillhandahöll ritningarna för dessa gravvårdar gratis. Allt för att vända vad som upplevdes som en negativ trend.²⁰

Uppreppningens estetik och efterkrigstidens gravstenar

Under 1950- och 1960-talen förändrades samhället i rask takt. Bilismen gjorde sitt definitiva intåg i Sverige – folkhemsbygget och produktionsindustrin gick på högvarv. Avkastningen från rekordårens framgångar skulle omvandla det förut trångboddas bostadsbeståndet till goda bostäder för alla. Men för att kunna genomföra det modernistiska samhället krävdes storskalighet och rationalitet i byggprocessen. Resultatet blev ofta standardiserade och upprepande miljöer i låtsköta material som betecknades som underhållsfria, däribland asfalt, eternit, betong och plåt. Sedan 1950-talet hade storskalighet, rationalitet och enhetlighet även blivit estetiska ideal inom den brutalistiska arkitekturen. Efterkrigstidens arkitekter önskade en avskalad och uppriktig arkitektur där

20

Andreasson, 2012, s. 82–83.

Vid område F finner man det strikta modernistiska karaktärsdragen med låga, breda gravvårdar som inte är hägre än närliggande rygghäckar.

helheten var viktigare än enskilda beståndsdelar.²¹

På de kyrkogårdar som hittills inventerats av Dalarnas museum har det ofta varit tydligt att efterkrigstidens storskaliga och rationella bebyggelsekultur gjort avtryck även på kyrkogårdarna. Flera av de inventerade kyrkogårdarna och begravningsplatserna, och även Gustafs kyrkogård, fick helt eller delvis asfalterade gångvägar under efterkrigstiden. Det har också varit vanligt att gravvårdarna i områden som i sin helhet tillkommit under efterkrigstiden utplacerats på ett särskilt sammanhållet och enhetligt sätt. De bredlåga gravstenar som blev populära under 1900-talets första hälft verkar ha blivit helt dominerande bland nya gravvårdar i Dalarna under efterkrigstiden. Där områden som i sin helhet tillkom mellan 1945 och 1980 är det vanligt att gravvårdarna är placerade på långsträckta, raka rader eller längs en sammanhållande rygghäck. Det är i sammanhanget viktigt att påpeka, att även om många av dessa gravvårdar har en likartad storlek och form, finns också mycket som gör stenarna unika. Lika som det finns en enformighet i storskaligheten finns en mångfald i huggningstekniker, stensorter från när och fjärran, bildkonstmotiv, speciella typsnitt och inskriptioner. På Gustafs kyrkogård kan man se detta på samtliga delar av kyrkogården med enskilda gravar eller före detta allmänna varv, där det finns en mångfald av likformiga gravstenar från tidsperioden, placerade mot tidstypiska rygghäckar.

21

Söderqvist, 2016, s. 292.

Område U består av urngravar med typiska liggande gravvårdar i sten. Gravvårdarna ligger i en kurva men i enhetliga längor.

Eldbegängelse

I Europa spreds under 1800-talets andra halva idéer om fördelarna med eldbegängelse gentemot kistbegravning. Bakgrunden var främst att hygieniska problem hade uppstått på metropolernas kyrkogårdar på grund av den snabba urbanisering som skedde. I syfte att skapa opinion bildades särskilda eldbegängelseföreningar. De första föreningarna kom 1874 och Sveriges första grundades 1882, till en början under namnet Svenska Likbränningsföreningen (i dag Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund). Eldbegängelseföreningarna ivrade för byggnationen av krematorier, vilket ledde till att Sveriges första försökskrematorium byggdes 1887 i Hagalund. Fram till och med 1930 byggdes bara fem krematorier i Sverige, men sedan ökade takten och hela arton stycken byggdes bara under 1930-talet. Till en början omfamnades idén om eldbegängelse främst av den bildade borgerligheten, men allteftersom Svenska kyrkan från 1930-talet började anamma kremering blev det vanligare även hos övriga delar av befolkningen.²² I dag sker omkring 80 % av begravingarna genom kremering.

22

Ekström, 2007.

I mitten av område E ligger kyrkogårdens minneslund bland en lummig grönska.

Gravskick för aska och urnor

I dag förekommer fem särskilda begravningsformer för kremerad aska: kolumbarium, urngravar, minneslund, askgravlund och askgravplats. Förutom dessa så är det även möjligt att begrava en urna på en gravplats som är anpassad för kistor, exempelvis en äldre familjegrav.

- Ett *kolumbarium* är en byggnad eller mur som har nischer för urnor eller kistor. Efter att urnan placerats i nischen stängs den igen med en platta som fungerar som en gravvård.
- *Urngravar* är gravplatser som är mindre än kistgravplatser men med plats för sex till nio urnor eller askor. Det är vanligt att ha en gravvård till en urngrav.
- *Minneslunder* erbjuder en anonym och gemensam begravning. Där kan askor grävas ned eller strös ut utan att de anhöriga närvarar, och gravvårdar eller namnplaketter får inte förekomma. På minneslunder finns gemensamma smykningsplatser. Minneslunder i Sverige började förekomma från 1959.
- En *askgravlund* är liksom minneslunden gemensam, men till skillnad från den inte anonym eftersom det där finns en gemensam plats för namnplaketter. Till askgravlunden hör ett gravområde där askor gravsätts, utan gravrätt.
- *Askgravplatser* är inte gemensamma på samma sätt som askgravlunder eller minneslunder, men har till skillnad från urngravar en begränsad gravrätt på 25 år. Utseendet och utsmyckningen är bestämd av kyrkogårdsförvaltningen, som även står för skötsel och plantering under tiden för gravrätten. Askgravplatser möjliggör att anhöriga kan vila tillsammans, med namnplaketter som markerar platsen.²³

23

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, 2017.

En Askgravplats finns på kyrkogårdens nordöstra del intill område U.

På senare tid har det allmänna gravskicket mer och mer gått från kistgravar med full gravrätt till olika former av askbegravning, anonym eller ej, med utan lika stark gravrätt. Det går att spekulera i förklaringar till varför, men en som brukar lyftas fram är att befolkningen i dag är mer rörlig än i äldre tider och därför inte lika benägna att vilja ha beständiga gravmonument i hemsocknen som de efterlevande måste underhålla. För att möta dessa behov är det vanligt att kyrkogårdar i dag anlägger askgravlunder eller askgravplatser som erbjuder enkla men namngivna gravplatser.

PERSONHISTORISKT INTRESSANTA GRAVVÅRDAR

Gravvårdar med personhistoriskt värde utgör viloplats till en för bygden känd, framstående eller tongivande person som många personer från trakten kan relatera till. Det kan till exempel röra sig om personer som bidragit till samhällsutveckling, kulturliv, nationellt kända personer, personer som blivit kända genom tragedier som skakat bygden, personer med koppling till tongivande näringslivsgrenar på platsen eller personer med nära kopplingar till kyrkogårdens framväxt och skötsel. Det är även viktigt att lyfta fram personer som tidigare inte fått plats i historien som barn, framstående kvinnor och minoritetsgrupper. Gravvårdar med personhistoria har mycket högt kulturhistoriskt värde och bevaras på befintlig plats i nuvarande utförande. Gravvården som helhet är värdebärande. Namnskriptioner som hänvisar till den personhistoriskt intressanta individen är särskilt viktiga.

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar

<i>Person</i>	<i>Gravn:r</i>	<i>Namn på gravvård</i>	<i>Bilaga / s.</i>
Sven Granlund	G A 30	Sven Granlund och Otto Carlsson	3.1 / 13
Clas och Viola Kristina Jacobsson	G A 75	Clas och Viola Kristina Jacobsson	3.1 / 30
Joel Göransson	G A 76	Joel Göransson	3.1 / 31
Mats Edvin Mattsson	G A 106	M. E. Mattsson	3.1 / 44
Arvid Norberg	G A 115	A. Norberg	3.2 / 52
Israels Jansson	G A 116	Israels L. Jansson	3.2 / 53
Johan Anton Edenholtz	G A 154	J. och Maria Pauline Edenholtz	3.2 / 80
Bernhard Sjökvist	G A 174	Bernhard och Maria Sjökvist	3.2 / 92
Axel Vikström	G B 159	Paul Vikström	4.1 / 39
Johan Alfred Lenngren	G B 175	J. A. Lenngren	4.2 / 51
Frans Danielsson	G C 21	Frans Danielsson	5.1 / 13
Orrbo Erland Hansson	G C 27	Erland Hansson	5.1 / 18
Anders Björkman	G C 90	Anders Björkman	5.2 / 55
Ejnar Valentin Hellberg	G C 94	August Mattson, Ejnar Valentin Hellberg	5.2 / 58
Göran Rohdin	G C 118	(Göran Rohdin)	5.2 / 73
Magnus Eriksson	G C 118	(Göran Rohdin)	5.2 / 73
Loskinns Axel Gustavsson	G F 212	Loskinns Axel och Maj Gustavsson	7.1 / 20
Henning Pettersson	G F 153	Henning och Alma Pettersson	7.2 / 37
Alma Pettersson	G F 152	Henning och Alma Pettersson	7.2 / 37
Anders Björklund	G F 257	Anders och Ida Björklund	7.2 / 38

KÄLLOR

Otryckta källor

Landsarkivet i Uppsala (ULA), Vansbro kyrkoarkiv, Handlingar angående kyrkogård.

Riksantikvarieämbetet, bebyggelseregistret.

Fornsök, Riksantikvarieämbetet. L2001:2847Begravningsplats. RAÄ-nummer Gustaf 22:1. <https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/c127149b-7a95-4b1e-a693-dcoarb3430e1>. Hämtad: 2019-10-22.

Ramlist.se. http://www.ramlistindustri.se/Historia/Gustafs_Industrier/Guld-list.html. Hämtad: 2019-10-11.

Ramlist.se. http://www.ramlistindustri.se/Historia/Gustafs_Industrier/Gustafs_List.html. Hämtad: 2019-10-29.

Tryckta källor

Ahlberg, Hakon, *Dalarnas kyrkor i ord och bild*, Kronvall information i samarbete med Västerås stifts information, Falun, 1996

Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, movium-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992

Björk, Cecilia & Reppen, Laila, *Tidstypiskt: arkitekturdetaljer i flerbostadshus 1880–1980*, Svensk byggtjänst, Stockholm, 2016

Bondjers, Rune, 'Gelbgjuteriet i Gustafs', *Dalarna.*, 2000(70), s. 58-59, 2000

Borg, Anneli & Torgén, Charlott, *Gravvårdar av gjutjärn*, Bergslagens kontrakt, Västerås stift, Örebro läns museum rapport 2016:3, 2016

Broman, Jan, 'Konsistensen avslöjar äktheten', *Dalarna.*, 2000(70), s. 110-111, 2000

Ekström, Sören, *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (skkf), Stockholm, 2007

Nolin, Catharina, "Kyrkogårdsetetik och ceremonier" i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2006:52 – Ceremoniella rum, Uppsala, 2007

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, *Den framtida krematorieverksamheten*, 2017

Söderqvist, Lisbeth, *Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö*, Formas, Stockholm, 2008

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans, *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*, Max Ström, Stockholm, 2001

Postadress

Box 22, 791 21 Falun

Besöksadress

Stigaregatan 2–4, Falun

E-adress

info@dalarnasmuseum.se

Telefon, växel

023-666 55 00